

A EKONOMİK ZİHNİYET

İran devlet geleneğinde ekonomi, yalnızca devlet maliyesini ve dolayısıyla hükümdarın iktidarını güçlendirmenin bir aracı olarak görülürdü.¹ İmparatorluk ekonomisi ve ticaretinin örgütlenmesine yaklaşımda Osmanlı rejimi, öncelikle merkezî hazine mümkün olduğu kadar çok kıymetli maden (külçe veya para halinde altın ve gümüş) biriktirmeyi amaçlıyordu. Van Klaveren'in deyişiyle fiskalizm (gelircilik), "her durumda kamu gelirlerini ekonomi dışı amaçlarla azamiye çıkarma çabasıdır."² Gerçekten de bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ilkeleri arasındaydı.

Ote yandan, askerî güç zenginliğin başlıca aracı olarak görüldüğünden, fiskalizmle birlikte askerî emperyalizm, İran-Osmanlı fetih devleti anlayışının temelini oluşturuyor; Osmanlı fetih ve imparatorluk inşası sürecinin dinamikleri bu iki kavramın içiçeliğinden kaynaklanıyordu. Osmanlı âlimlerinden Kınalızade (ö. 1561), imparatorluğun karar mevkilerindekilere şu tavsiyede bulunuyordu³:

Bazı otoriteler servet edinmeye yönelik faaliyeti üç sektörle sınırlamışlardır: ticaret, zanaat ve tarım. Buna karşılık fakihlerin [hukukçuların] bir bölümü, emaret'i [beyliği, siyasî-askerî gücü] de ekleyerek dört sektörden söz ederler. Dinî ve ahlâkî açıdan bunlardan hangisinin en iyi olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur. İmam Şafi'i'ye göre, bizzat Hazreti Muhammed'in asıl mesleği olduğundan, ticaretin en üstün sayılması gerekir. Buna karşılık Mâverdî, en yüksek mertebeye tarımı yerleştirmiştir. Daha sonraki bir kısım otoriteler ise, ticarî faaliyetin bünyesini istilâ eden sayısız kanun dışı uygulama sonucu servetlerin lekeli olduğu; dolayısıyla ticarete kıyasla tarıma öncelik verilmesinin doğru olduğu görüşündedirler. Servet edinmede kişi, ilkin zulüm ve teaddiden; ikinci olarak hayasız faaliyetten; üçüncü olarak da kirlî veya aşağılık mesleklerden uzak durmalıdır.

İktisadî faaliyetler üç kategoriye ayrılır: âlâ, evsat ve edna. Ulemanın, devlet görevlilerinin ve askerlerin uğraşları, sırasıyla akıl, belâgat ve cesaret gibi manevî değerlere dayandığından,

¹ İnalçık (1973a), ss. 65-66.

² Coleman (1969a), s. 142.

³ Kınalızade (1284 H/1867), II, ss. 2-4, 8-10, 72-74, 110; III, ss. 6-8.

asil meslekleri oluşturur. Tefecilik ve eğlence sanatları ise düşük düzeyli mesleklerdir. Nizâm-ı âlem hayrına bütün bu meslekler gereklidir ve her grubun mutlaka kendi faaliyet alanı içinde kalması şarttır. Evsat [orta düzeydeki] meslekler arasında, hem yaşamak için gerekli olan tarım, hem de o kadar hayatî olmayan kuyumculuk yer alır.

Meslekî faaliyete gelince; gene Kınalızade'ye göre bir zanaatkâr, yalnızca geçimini çıkarmakla yetinmeyip, mümkün olan en iyi ürünü gerçekleştirmeye çalışmalıdır.¹ Hoşnutluğu ve hayır duası bu dünyada ve ahirette refah ve mağfiret bulmanın kaynağı olan müşteriyi memnun etmek her ne kadar gerekliyse de, diyordu yazar, lüks emtia üzerinde fazla titizlenmek zamanı boşa harcamak demektir. Bunun yerine bir Müslüman, zamanını namaz ve niyaz ile geçirse çok daha iyi ederdi.

Kınalızâde'nin gerek tarımın önemi, gerekse ekonomik faaliyete ahlâkî açıdan yaklaşmanın zorunluluğu üzerindeki ısrarının altı çizilmelidir. Bu fikirlere, salt teorik ve etik tavsiyeler deyip geçemeyiz, çünkü bunların Osmanlı seçkinlerinin de, sıradan halkın da toplumsal ve ekonomik konulardaki görüş ve davranışlarını gerçekten etkilediğini biliyoruz. Bu tesbitimiz, Osmanlı tarihinin çok çeşitli durum ve kurumlarının tanıklığına dayanmaktadır.

En önemli ve gerekli ekonomik faaliyet olarak tarıma tanınan öncelik özellikle ilginçtir. Sultan I. Süleyman da köylü reyayı insanlığın asil velinimetini diye tanımlamak suretiyle, bu konudaki fikrini çok net bir şekilde dile getirmiştir. Nitekim, devletin güçlendirilmesi anlayışına paralel bir ilke olarak, Osmanlı siyasal sisteminin, tarımsal üretimin artırılması ve köylünün korunması için çift-hane sistemini geliştirdiğini görüyoruz (bkz s. 194-199).

Buna karşılık, batılı merkantilist hükümetler Osmanlı Devleti'nden farklı kılan şey, Avrupa devletlerinin zenginlik-güç-zenginlik denkleminde sanayi ve manifaktüre büyük ağırlık tanınması, böylece tüccar sınıfının ve merkantilizmin toplumda önderlik konumuna yerleşmesiydi. Başka bir deyişle, Batı, kapitalist bir sistem altında biteviye genişleyen sanayi ve pazar aracılığıyla gelişen bir ulusal zenginlik ekonomisine doğru yol alırken, Osmanlılar fetihle toprak kazanmayı vurgulayan bir imparatorluk politikasına bağlı kalıyorlar ve manifaktür alanında lonca sistemine, toprak tasarrufu ve tarım alanında mirî devlet kontrolü yöntemine önem veriyorlardı.

¹ Aynı eser, II, s. 9.

BİR "REFAH DEVLETİ" OLARAK OSMANLI DEVLETİ

Yalnız bir güç ve kudret devleti olma amaçlarıyla çelişkili gibi gözükse de, İslâm devletinde topluluğun refahı kaygısı yine de ağır basıyor ve bu, bir bolluk ekonomisine bağlılığı gerektiriyordu. Katıksız bir İslâm geleneğinde devlet, İslâmî ideolojiyi yayma aracından başka birşey olamazdı. İslâm şeriat hukukunu kuran kadim büyük imamların görüşlerinden ve belki bir parça da Max Weber'in kazandırdığı perspektiflerden yola çıkan çağdaş Müslüman bilginler¹, ekonomik faaliyetin, bir bütün olarak Müslüman cemaatinin ortak refahını her şeyin üstünde tutan İslâmî değerler sistemince belirlendiğini savunurlar. Batıya özgü *homo economicus* kavramını eleştirerek, İslâmî dünya görüşünün dünya ile ahiretin birliğine dayandığına, zira insan hayatının tek bir nihai hedefe: "Allah'ın rızasını almaya" yönelik uyumlu bir bütün olarak düşünüldüğüne dikkat çekerler. Asıl "ekonomik" amaçlar, yoksul ve muhtaçları gözetmek, gelecek nesillerin refahına kaynak tahsis etmek ve cemaat yaşantısını iyileştirmeye çalışmaktır. "Üretim ve kâr amaç değil, araçtır," der M. al-Mubarak. "Çağdaş sistemlerin itici gücünün kâr olmasına karşılık, İslâmî bir sistemde gaye insanların refahıdır."² Ama tabii, bu İslâmî teorilerin nerede, ne zaman hayata geçirilebilmiş olduğu, ayrı bir tartışma konusudur. Hattâ aslında, İslâmî ideal ile günlük uygulama arasındaki çatışma İslâm toplumlarında hiç eksik olmamıştır denilebilir.³ Bütün İslâm devletlerinde gayet gelişkin gayri-İslâmî vergi sistemlerine rastlanması olgusunu tamamen hiçe sayan dar-hukukçu ortodoks görüş, İslâm'ın malî sisteminin, "her bir ferdin asgarî geçimliliğini teminat altına almayı" ve ekonomik kaynakların cemaatin maddî refahı yararına üretken kullanımını sağlamayı amaçlayan İslâmî hayır anlayışına dayandığını öne sürer. Burada esas yönelim, "cemaatin gelirinin varsıllarla yoksullar arasında karşılıklı olarak bölüşülmesi"dir. Ne varki özel mülkiyet de İslâmın dinî bakımdan dokunulmaz ilkeleri arasındadır.

Öte yandan, klâsik Müslüman fakihlerinin geliştirdiği bir teoriye göre, gerçek ihtiyaç maddeleri ile lüks eşya arasında bir ayırım yapılmalıdır. Buna göre pratikte, çoğu tüccar tarafından ithâl edilen lüks emtianın devletin fiyat denetimi kapsamına girmemesine karşılık, günlük pazarda satılan ihtiyaç maddeleri ile yerel ürünler, devletin atadığı *muhtesib*'in (çarşı müfettişinin) sıkı denetimi altındadır.⁴ Bu ihtiyaç maddelerine uygulanacak *narh* (azamî

¹ Rehman (1974); Ahmad (1980), ss. 3-18, 119-30, 143-70.

² Ahmad (1980), s. 16'da al-Mubarak'tan aktaran : A. Zarqa.

³ Kuran (1989), s. 171.

⁴ İnalçık (1969d), s. 98.

fiyat) sistemi ile çarşıdaki fiyat, ölçü ve ağırlıkların sürekli denetlenmesi, cemaatin başı olarak sultanın veya yerel kadının en önemli sorumlulukları arasındadır ve gerçekten de Osmanlı sultanlarının bu görevi son derece ciddiye aldıkları görülmektedir. İslâm kentlerinde ekmek yüzünden çıkan halk ayaklanmalarının hayli sık görülmesi nedeniyle, buna belki bir politik kaygı boyutu da eklenebilir. Her halükârda, temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisini teminat altına almak, sultanın en önemli sorumlulukları arasında sayılmıştır (bkz s. 82-86). Arşiv belgeleri, bu ilkelerin Osmanlı devlet görevlilerinin ekonomik faaliyetle ilgili bütün kararlarında etkili olduğuna tanıklık etmektedir.

Bu bağlamda, hayır kavramının İslâm hukukundaki yeri ve önemi de anlamlıdır. Hayırseverlik, Allahın kullarına cömertçe ihşan ettikleri karşısında duyulan şükranın ifadesidir; dinî *sadaka* yükümlülüğü çerçevesinde yorumlanır¹ ve İslâm açısından son derece faziletli bir davranış örneği oluşturur. Nitekim sultanlar sık sık sadaka vermiş; çeşitli vesilelerle binlerce koyun kestirip bazen kendi elleriyle yoksullara dağıtmışlardır. *İmaret* adı verilen aş dağıtım mutfakları, kentlerde dinî vakıflara bağlı en yaygın kurumlardandır. Bu arada Osmanlı sultanlarının, oruç tutma ve hayır işleme ayı olan Ramazan'da İstanbul'un dilenci akınına uğramasını önlemekte zorlandıklarını da kaydetmeliyiz. İmparatorluğun dört bir yanında, özellikle de sınır kalelerinde cami ve mescidlerde binlerce *duagûyân* (ücretli dua okuyucu), devletten düzenli maaş alan büyük bir gruba oluşturmaktaydı. Hayır işlemenin Allah'ı hoşnut kıldığı ve lütfuna mazhar olduğu inancı, İslâm devletlerinde ekonomik önem taşıyan pek çok temel konuda Müslümanların davranışlarını belirliyordu ve bu alanda Osmanlılar, özel bir şevk ve gayret gösteriyorlardı.

Hayır kavramından türeyen kurumlar, servetin toplum içinde yeniden bölüştürülmesinde çok önemli bir rol oynuyordu. Osmanlı kent ve kasabalarında kalabalık yoksul ve işsiz grupları, bu tür hayır kurumlarından geçiniyordu.² Seçkinler elinde toplanan servetin önemli bir bölümü, bazen geçici olarak *commenda* türü girişimlere yatırılabilir, sonunda bu yolla hayır amaçlı vakıflara aktarılıyordu. Osmanlı toplumunda bu tür kurumların oynadığı ekonomik rolü küçümsemek gerekir.³

Karl Polányi, piyasa ekonomilerinden farklı olarak, "arkaik" veya geleneksel olarak adlandırılan toplumlardaki ekonomik bütünleşmenin, akrabalık çevresi, hane(halkı), tapınak, ya da devlet gibi kurumlaşmalar aracılığıyla düzenlendiğine işaret eder. Gerçekten de piyasa ekonomilerinin

¹ Ahmad (1980), ss. 119-30.

² Yediyıldız (1985); Barnes (1986); Akgündüz (1988), ss. 438-43.

³ Faroqhi (1984), endeks : *vakf*; Barkan (1955), ss. 289-311; Mutafçieva (1981).

ücret, maaş ve kâr gibi kategorileri, Osmanlı toplumunda daha çok törensel bir karaktere bürünür. Yeniden bölüşüm "bir tahsis merkezi"nin varlığını gerektirdiğinden, bu toplumda sultan çok temel bir rol oynar.¹ İslâm devletinde dinî vakıfların, çok önemli bir toplumsal ve ekonomik bütünleyicilik işlevini üstlenen, temel bir yeniden-bölüşüm kurumunu temsil ettiği açıktır.

Ote yandan, özellikle Yeni Yıl (Nevruz) kutlamaları veya dinî bayramlar gibi belirli günler münasebetiyle rical ve yabancı elçilikler tarafından sultana hediyeler, ya da *pişkey* sunulmasında somutlanan armağan alışverişi, Osmanlılarca dikkatle gözetiliyordu. Bu geleneğin de ekonomik sonuçlarını abartmamak hemen hemen olanaksızdır. Sarayda sultanî hediyeler hazırlamak için bir saray zanaatkârları grubu (*hiref-i hâssa*) oluşturulmuştur. Yeniçerilere periyodik olarak yünlü kumaş dağıtılması, İstanbul ve Selânik'te yaygın bir yünlü dokuma sanayiinin gelişmesine yol açmıştır. Aşağı kademelerdekiler hediye, bahşiş ve hizmet ödülleri neredeyse bir âyin anlamlandırması içinde bekler; bunların ihmali protesto ve hattâ isyana hak kazandırır. Yeni bir sultan tahta çıktığında, bütün askerî kesimlerin mensuplarına ve saray hizmetkârlarına dağıtılan paranın, imparatorluk maliyesi ile vergi yükümlüleri üzerinde muazzam bir baskısı olduğu gibi, yönetimin bu ödemeyi yapamaması halinde İstanbul'da isyanlar çıkardı.

Sırf kâr amacıyla gerçekleştirilen ekonomik işlemlere de değinmeliyiz. Örneğin İslâm hukukunda yeri olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir uygulama alanı bulan *commenda* türü ortaklıklar (*mudaraba*)² yoluyla yapılan yatırımlar bu arada sayılabilir. Bunun yanısıra, faizin dinen cevaz verilen biçimler altında kamufle edilmesiyle yapılan yaygın tefecilik³, kredi mektupları kullanımı (bkz aşağıda, s. 257-260), sarrafların faaliyeti ve ilkel bir tür bankacılık (*dolab*), kısmen Galata'daki İtalyan tüccar topluluğu ile İtalyan kökenli Osmanlı tebaasının etkisi sonucu onaltıncı yüzyıl Osmanlı ekonomisinde görülen bazı kapitalist piyasa ekonomisi uygulamaları burada anılmalıdır.⁴ Ancak Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ve zihniyetinde herhangi bir köklü değişiklik yaratmamalarına bakarak, bütün bu ticarî araçların talî ve marjinal kaldığı anlaşılmakta; sonuçta, Batı'dakine paralel herhangi bir gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmamaktadır. Osmanlı toplumunda, devletin sıkı denetimi ve patrimonyal ilişkileri vazgeçilmez bir ekonomik bölüşümcülük mekanizması olarak kalmaktadır. İmparatorluk ekonomisi ve maliyesi, esas olarak, devletin toprak mülkiyetini

¹ Dalton (1968), ss. ix-liv; Polányi ve diğerleri (1957).

² Udovitch (1970), ss. 166-248; Lopez ve Raymond (1962), ss. 174-84.

³ Ahmad (1980), ss. 59-84; Barkan (1968), ss. 31-46; Mandaville (1979).

⁴ İnalçık (1991), ss. 17-40.

elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi öngusuna bağlıydı. Gerek köylü kitlesinin geçimi ve gerekse askerî sınıfın büyük bir bölümünün sipahi sınıfının yaşamı, özel bir toprak mülkiyeti sistemine ve vergi politikasına dayanıyordu (bkz s. 103-9).

AVRUPA MERKANTİLİZMİ KARŞISINDA OSMANLI BOLLUK EKONOMİSİ

Osmanlıların Avrupa ile ekonomik ilişkilerinin, Batılı ulusların Levant da (yani Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz bölgelerinde) faaliyetleriyle birlikte belirli bir değişime uğraması ve doğrudan doğruya kapitülasyonlar rejiminin de bu arada yeni bir yönelime girmesi kaçınılmazdı. Ulus çapında bir anonim şirket gibi düşünülen ve yönetilen ulusal ekonomi kavramından yola çıkan Batı merkantilizmi, İtalya'daki ilk filizlerine kıyasla kapitalizmin daha ileri bir biçimini temsil ediyordu. Merkantilizm, Osmanlıların ekonomik anlayışıyla tam bir tezat teşkil ediyordu. Batı ekonomileri, Osmanlıların ekonomiye ilişkin bu anlayışlarından azamî ölçüde yararlanarak kendi merkantilist politikalarını geliştirip kendi kapitalist çıkarlarına avantaj sağladılar.

Görünüşe bakılırsa, merkantilist teorilerin kaynağında, gerek Batı ve gerekse Doğu'da yaygın birtakım popüler inanışlar¹, yani ortak bir ortaçağ mirası yatıyordu. Örneğin Doğulular da siyasal iktidarın, hükümdarın merkezî bir imparatorluk hazinesinde ne kadar altın ve gümüş biriktirebildiğine bağlı olduğunu; dolayısıyla vergi yükümlülerinin zenginleşip o hazineyi besleyecek duruma gelebilmeleri amacıyla korunmaları gerektiğini kabul ediyorlardı. Ne varki merkantilistler buna yeni bir fikir ekleyerek, altın ve gümüş birikiminin yerli sanayilerde ve ihracatta sürekli bir büyümeyle sağlanacak elverişli bir ticaret dengesine bağlı olduğunu öne sürdüler. İşte bu fikir Batı'yı özellikle onsekizinci yüzyılda Doğu ekonomilerinden farklılaşmaya, sanayi devrimine ve serbest piyasa ekonomisine götürdü.

Merkantilistler kadar Doğulular da, kıymetli madenlerin ihracını önleme ve ithalâtını serbest bırakma politikasından yanaydılar. Osmanlı Devleti'nin, altın ve gümüş ithalâtını gümrük vergilerinden muaf tutmasına karşılık ihracatını yasakladığını biliyoruz. Ortaçağ'da Doğu'da bir ülkenin refahı, genellikle piyasadaki altın ve gümüş bolluğu ve edinilebilirliğiyle ölçülüyordu. Altın ve gümüş darlığı ise, ticarete ve vergi ödemede zorluklara yol açtığından kınanıyor ve sıkıntı hükümdarın hazinesine altın ve gümüş yığmadaki açgözlülüğüne bağlanıyordu.²

¹ Heckscher (1935), II, ss. 26-103.

² İnalçık (1951), s. 652, not 98.

Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda sultan sık sık tahıl ile pamuk, ham yün ve deri gibi hammaddelerin ihracatını yasaklıyordu ki, bu da Batı'da merkantilistlerin savunduğu bir politikaydı. Ne varki, Osmanlı yönetiminin kitlelerin zorunlu ihtiyaç maddelerinde herhangi bir darlığın başgöstermesini önlemek amacıyla böyle bir politika izlemesine karşılık, merkantilist bir ekonomide bu tür politikalarla güdülen esas amaç, emeği ucuz tutup sanayide dünya pazarı için ucuz fiyatlarla ihraç ürünleri üretmeyi sağlamaktır.

Aradaki benzerliklere karşın, Osmanlılar ile merkantilistler arasındaki temel fark, Batı'da bir ülke ekonomisinin global olarak bir anonim şirket gibi düşünülme başlanması, bütçe toplamının ülke lehine olmasına önem verilmesi ve bunun kıymetli madenler ile dayanıklı mallar olarak hesaplanır hale gelmesiydi. Aslında bu net ticaret dengesi fikri, ilk defa, Levant ticaretiyle zenginleşen İtalyan tüccar cumhuriyetlerinde kendini göstermiş ve daha sonra onlar Batı'da yeni yükselen ulus-devletlere bir model oluşturmuştu. Öte yandan böyle bir rejimde, herhangi bir kentin ya da ülkenin zenginliğinin ticaret yollarını koruma kabiliyetine bağlı olduğuna da inanılıyordu. Venedik'in Levant ticaretindeki üstünlüğünde deniz gücünün oynadığı kilit rol, daha sonra Batılı ulus-devletler de devam etti ve gerileme döneminde Osmanlı deniz ulaşımı büyük ölçüde Batı denizciliğine bağlı hale geldi.

Osmanlı devletinin ticaret yollarının güvenliğine yaşamsal bir ilgi duyduğu ve korsanlara karşı sürekli bir mücadele verdiği su götürmez. Ayrıca, daha II. Mehmed döneminde Mısır ile olan deniz trafiğinde devlete ait gemiler kullanılıyordu.¹ Ancak bütün bu çabalar salt fiskal (gelirci) çıkarılardan, ya da iç piyasada talebi karşılamak, özellikle kalabalık nüfusuyla imparatorluk başkentinin gıda ve hammadde ikmalini teminat altına almak ihtiyacından kaynaklanmaktaydı. Fiskalizm ve piyasada arzı yüksek tutmaya dönük çabalar Batı merkantilizminde de görülmekle birlikte, ekonomiyi bir bütün olarak görme ve rakip uluslara karşı ister fiziksel, ister ekonomik açıdan koruma fikri, onsekizinci yüzyıldan önce Osmanlıların hiç aklına gelmemiş gibidir. Yerli sanayi yabancı ürünlere karşı korunma kaygısının, hattâ Bursa'daki Osmanlı ipek imalathaneleri gibi yerleşmiş bir geleneğe sahip sanayi için dahi sözkonusu olmadığı anlaşılmaktadır. Gerçekte, (van Klaveren'in bu gibi ekonomiler için kullandığı deyimle), Osmanlı "sözde-merkantilizm"i; sonraları Batılı tüccarın imparatorluk ekonomisinin altını oyduğu, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında pamuklu dokumalar gibi kitlesel tüketim mallarında artık iyice belirgin hale gelinceye kadar (bkz aşağıda, Bölüm IV, Kısım 32), yerli sanayinin himayesiyle ilgilenmedi.

¹ İnalçık (1960b), s. 147.

Önceliği pazarda düşük fiyatların ve çeşitliliğin hâkim olmasına veren Osmanlı yöneticileri, ipekli-lüks emtianın yabancı ülkelere ihracatından hoşlanmadığı gibi, Venedik, Floransa, Cenova ve daha sonra da Fransız ipeklilerinin kapitülasyonlar çerçevesinde imparatorluğa ithalini teşvik de etti. Avrupa sanayileri Osmanlı ürünlerini önce taklit edinceye ve sonra geçinceye kadar, Osmanlı ipekli, pamuklu ve sofları Avrupa'ya Osmanlı ihracatının oldukça önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Osmanlıların kumaş ihracatına müdahale etmemelerinin nedeni, geleneksel olarak yalnızca zorunlu ihtiyaç maddelerinin ticaretinde devlet müdahalesini öngörmeleri, oysa bu dokumaların kâr amacı güden bir özel sektörce üretiliyor olmasıydı. Buna karşılık temelde Osmanlılar, Batı merkantilizmi gibi, bütünlüğü içinde ülke ekonomisini sistematik olarak düzenlemeyi öngören bir ekonomik doktrine hiçbir zaman ulaşmamışlardı. Ödemeler dengesi, sanayi üretiminin korunması, ya da emek-yoğun ürünlerin tarım ürünleriyle değişimi yoluyla emeğin korunması gibi bir ekonomik kaygı olmaksızın, ithalat, pazarda mal bolluğu sağlamak açısından yararlı görülüyordu. Bu zihniyet çerçevesinde Osmanlılar, ticaret imtiyazlarını, yani kapitülasyonları imparatorluk için yararlı saymakta; imparatorluğun çıkarına olduğu gerekçesiyle bu tür imtiyazları merkantilist Avrupa ülkelerine seve seve tanımaktaydılar.

Kaldı ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devlet müdahalesi biçimleri, yani gümrük ve lonca üretimi düzenlemeleri, fiyatlara üst sınır getirilmesi, malların kalite ve ölçülerinin pazarda denetlenmesi, nihayet bazı zorunlu ihtiyaç maddelerinin imalat ve satışına konan kontrol ve kısıtlamalar, merkantilist bir devletin düzenleyiciliğinden öz olarak da, amaç bakımından da farklıydı. Osmanlılar açısından esas kaygı, daima devletin fiskal (gelirci) çıkarları ile iç pazardaki tüketicilerin korunmasıydı; oysa merkantilist ekonomilerde rekabete dayalı bir uluslararası piyasanın icapları, ekonomik düzenlemeleri belirliyordu. Son tahlilde bu uçurum, otoriter bir hükümdarın kontrolündeki bir statü toplumunun sosyal yapısı ile, serbestce oluşmuş sınıflardan meydana gelen bir yapıya erişmiş ve burjuva sınıfının iktidarı paylaştığı bir sivil toplum arasındaki tezattan doğmakta idi.¹ Avrupa'nın ortaçağ ekonomisini geride bırakmasını ve Asya ekonomilerinden yapısal olarak farklılaşmasını açıklarken, şu nokta üzerinde durmalıdır: Onbeşinci yüzyılda Avrupa "esas olarak doğal bir ekonomiden parasal bir ekonomiye" evrilmiş, oysa Osmanlı Doğu ticaretinde takasa ve uzun vâdeli kredi anlaşmalarına dayalı işlemler hakim olmuş; durum onaltıncı yüzyıl boyunca devam ettiği ve durum ancak 1580'li yıllardan itibaren Batı gümüş paralarının imparatorluğu istilâ etmesiyle silinmeye yüz tutmuştur.

¹ Coleman (1969a), ss. 98-99; Viner (1969), ss. 81-92.

Ayrıca, Osmanlıların zenginliği, yeni teknolojiler sayesinde tarımın, çeşitli sanayi ve ticaret gelirinin azamiye çıkarılması gibi entansif yöntemlerden değil, fetih yoluyla ilhak edilen topraklardaki yeni vergi kaynaklarından bekliyordular.¹

Gerçi Osmanlıların kendi alışılmış yöntemlerine bağlı kalmaları her zaman sebepsiz değildi. Devlet, kalkınma veya toprağı tarıma açma projelerine doğrudan taraf olmuyordu. Ölü veya çorak arazinin tarıma açılması teşvik ediliyorduydu da, bu, esas olarak fiskal nedenlere bağlıydı. Bent, kanal veya sulama göleti yapımında Osmanlı devleti ancak çok âcil bazı durumlarda insiyatifi ele alıyor; sonunda elde edeceği vergi gelirleri açısından yaklaştığı bu gibi girişimlerde, daha çok özel katılımı özendirmeyi tercih ediyordu. Buna karşılık iktisat tarihçilerince çözümlendiği üzere, Avrupa'da, görece küçük devlet yapıları arasındaki şiddetli rekabetin nüfus baskısı ile birleşmesi, Avrupalıların entansif tarıma, dış ticarete merkantilizme ve ülke içinde emeğin daha entansif kullanımına yöneltecekti.

Özetle, Osmanlı toplumu, "tarımsal bir temel üzerinde sınıf, ticarî ve denizci bir üstyapının yükselmesine ve aynı zamanda, uluslararası ticaret kârlarının büyük bir bölümünü kendi halkına alıkoyma çabasının belirginleşmesine götüren bir gelişme"nin² koşullarını gerçekleştirmedi. Osmanlı yönetiminin ekonomik önlemleri, Batı'daki gibi tutarlı ve sistematik bir teoriden değil, bütün diğer alanlarda olduğu gibi, çok daha basit biçimde, Orta Doğu toplumu ve kültürünün yüzyıllarca sınılanmış gelenek ve uygulamalar mirasının devralınıp izlenmesinden kaynaklanıyordu. → *q. 105*

Bu tezadın en belirgin olduğu alan, Osmanlı gümrük politikası ve kapitülasyonlar rejimidir. Olanca ticarî genişleme vurgusuyla Batı merkantil sistemi, Levant ticaretine sıkı sıkıya bağlıydı ve Batı monarşileri bu yönde de İtalyanların izinden gidiyordu. Merkantilist Avrupa'da ekonomik temelini genişletmeğe çabalayan her ulusal monarşi, önce Osmanlı hükümetinden bir kapitülasyon alıp kendi Levant kumpanyasını kurmaya çalışıyordu. Levant ticareti ve kumpanyaları, Avrupa merkantilizminin başarısının zorunlu bir vasıtası konumundaydı.

Ortaçağın başlarından itibaren, ilkin Avrupa'nın Levant ile, sonra Levant'ın Doğu (Hindistan) ile ticaretinde ortaya çıkan açıkların yapısal bir karaktere dönüşü, dolayısıyla batıdan doğuya sürekli bir gümüş akımının başgösterdiği konusunda görüş birliği mevcuttur.³ Levant'ın, yani bir bütün olarak Doğu Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz bölgelerinin, merkezî bir imparatorluk tarafından birleştirildiği, Avrupa ekonomisinin ise bir genişleme

¹ İki sistem arasındaki tezat, daha Adam Smith (1937), ss. 3 ve 97'de vurgulanmıştır.

² Van Klaveren'den aktaran : Coleman (1969a), s. 5.

³ Godinho (1969), ss. 305-15; Braudel (1972), I, ss. 463-75.

sürecinden geçtiği 1450-1550 döneminde, bu kıymetli maden akışı iyice yoğunlaştı ve Batılıların hayalî El Dorado, altın ülkesi arayışına girmelerinde belki de önemli rol oynadı.¹ Hindistan ve İran, kıymetli maden stoklarını yenilemek açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun aracı rolüne muhtaç olduklarından, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sağladığı kapitülasyonlar ve diğer ticaret kolaylıklarıyla Avrupa da, kendi sanayi ürünlerini Asya'ya kanalize edebilir duruma geldi.

PİYASA VE EKONOMİ

Kentsel piyasalar açısından Osmanlı politikası, sınırlı bir pazar için sınırlı miktarda mal üretimine dayanıyor, bunu da devlet eliyle düzenlemeyi ve *muhtesib* denilen bir çarşı müfettişi aracılığıyla sürekli kontrol altında tutmayı öngörüyordu. Şehir kadısına bağlı olan bu devlet görevlisi, pazara ulaşan malların fiyat ve kalitesini denetlemek ve düzenlemekle sorumluydu.² Gösterişçi tüketime olanak veren ve elinde çok nakit para biriken küçük bir seçkinler grubu, öncelikle en iyi kalite mallara ilgi duyduğundan, bu sistemde lüks emtia üretimi de sınırlı bir piyasanın gereklerine uyuyordu.

Bu tür kontrollerin kısıtlayıcılığının, bir bolluk ekonomisi özlemiyle çeliştiği düşünülebilir. Ama bu tezat daha çok bir himaye ve kumanda ekonomisi ile, düzenleyicilik değil, özgürlük aracılığıyla bolluğa ulaşmaya çalışan bir burjuva toplumunun *laissez-faire* ekonomisi arasındadır. Gerçekte Osmanlıları gibi geleneksel toplumlar, yetersiz üretimin tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödemesine, aşırı üretimin ise zanaatkârın düşük fiyatlar yüzünden haksızlığa uğramasına yol açtığını; dolayısıyla düzenlemenin hem tüketicinin, hem üreticinin yararına olduğunu, uzun tecrübe ve gelenekleriyle biliyorlardı. Genişleme, sadece İstanbul gibi dev kent pazarları oluştuğunda mümkündü. Oysa genel ve geleneksel olarak Doğu ekonomileri, ister vatandaş ister zanaatkâr olsun herkesin düzenleme istediği sınırlı ve duragan piyasalarıyla küçük kentlerin birikmiş tecrübesine dayanıyordu. Ekonomilerin sürekli genişleyen bir piyasa temelinde gelişmesi ise, Batı'da ve ilk defa İtalya'da gerçekleşti.

Onbeşinci yüzyılın son birkaç onyılında büyük Bursa kentindeki loncalar, halktan gelen yaygın talebin baskısı altında, yönetmelikleri hiçe sayıp, geniş halk kitlesi için daha ucuz ipekliler üretmeye koyuldular.³ Devlet buna derhal tepki gösterdi ve her kumaş türünde kullanılacak ipeğin de,

¹ Aynı eser, ss. 17-48.

² Bkz Ahmad (1980), ss. 288-89; Ergin (1922), ss. 334-470, 1754-59; Küttükoğlu (1983), ss. 3-34; Yücel (1988), ss. 19-31, Metin ss. 1-153; Barkan (1942b), I, ss. 326-40 ve II, ss. 15-40.

³ Barkan (1942b), II, ss. 28-31.

boyanın da kalite ve miktarını inceden inceye saptayan yeni bir düzenlemeye gitti. Lonca mensupları, daha ucuz kumaş türlerine yüksek bir talep olduğunu, yönetimin atadığı çarşı müfettişinin (*muhtesib*'in) de rüşvet karşılığı yönetmeliklerin uygulanmasına göz yumduğunu itiraf ettiler. Bu örnekte evvelâ, piyasada böyle bir genişlemenin yalnızca Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük kentlerde görüldüğünü, buralarda kalabalık bir nüfusun daha bol ve daha ucuz ürün türlerine talep yarattığını ve genişleyen piyasanın da, devlet düzenlemeleriyle çatışan ekonomik güçleri harekete geçirdiğini kaydetmeliyiz. Sâniyen bu olay, güçlü ve merkezîyetçi bir devletin Osmanlı ekonomisini, sâbit piyasası ve üretim düzeyleriyle tipik bir ortaçağ örüntüsüne nasıl hapsettiğini de ortaya koymaktadır. Nihayet bunun, duragan Osmanlı sanayi ve ticareti ile önce İtalya ve Felemenk'te, sonra diğer Batı ülkelerinde ortaya çıkan dinamik Avrupa pazar ekonomisi arasındaki farklılığı da açıkladığına inanıyorum. Daha ucuz ve kaliteli mal üretebilen yeni teknolojilerin gelişmesini teşvik eden olgu, buna karşı Avrupa piyasalarındaki genişleme ve rekabetti.¹ Batının ekonomik üstünlüğü, Doğu sanayilerinin ise gerilemesi, bu değişimlerle pekişti. Onaltıncı yüzyıl sonlarında ucuz Batı ürünleri ithalatının artması, Osmanlı yünlülük ve ipekli dokuma sanayileri ile madenciliğini olumsuz yönde adamakıllı etkiledi. Doğu ile Batı'nın ekonomik evrimi arasındaki bu yol ayrımının temelinde, ekonomik açıdan fiyat veya üretim maliyetleri farklılaşmasının yattığını vurgulamalıyız.

¹ 1600 dolaylarında İngiliz kumaş dokuyucu ve tüccarının olabildiğince ucuza üretip satmaya girişmesi, yepyeni devrimci bir stratejiyi ifade ediyordu. Bu, yünlülük kumaş üretiminin 1600'den 1640'a beş misli artmasını beraberinde getirdi (bkz. B. Supple'dan aktaran : Rapp (1975), ss. 512-13) ve ucuz, taklit İngiliz yünlülüklerinin yüksek kalite Venedik ürünlerini Levant pazarından tamamen kovmasına yol açtı.